
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

УДК 658.016.7:342.7

**РЕТРОСПЕКТИВА ТРАНСФОРМАЦІЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
ПІДПРИЄМСТВ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ
ПІДВИЩЕННЯ ЇХ ЕФЕКТИВНОСТІ**

В.С. Шебанін, доктор технічних наук,
професор, чл. – кор.НААН України

О.В. Шебаніна, доктор економічних наук, доцент

І.О. Піюренко, аспірант

Миколаївський державний аграрний університет

Розглянуто ретроспективу трансформації сільськогосподарських підприємств України та її Миколаївської області. Виявлено наявні в її здійсненні недоліки. Запропоновано низку заходів щодо підвищення ефективності діяльності аграрних формувань.

Ключові слова: трансформація, ретроспектива, сільськогосподарські підприємства, ефективність функціонування, державне регулювання, організаційно-правові форми господарювання, диверсифікація.

Невід'ємною складовою переходу економіки країни до ринкових відносин є реформування аграрного сектора. Як доводить світова і вітчизняна практика його здійснення, для забезпечення ефективного функціонування необхідно, щоб кожне окреме сільськогосподарське підприємство обрало найбільш прийнятну саме для нього організаційно-правову форму господарювання, оскільки від останньої значною мірою залежить ефективність його діяльності (як виробничої, так і соціальної).

Проблема трансформації сільськогосподарських підприємств досліджується цілою низкою вчених-економістів, серед яких В.Г. Андрійчук, О.В. Зоренко, С.М. Кваша, М.Й. Малік, В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, Є.С. Савченко, І.Ф. Томич, М.М. Федоров, О.Г. Шпикуляк та ін. Проте, на жаль, не всі пов'язані з нею питання є до кінця вивченими. Саме вони і є об'єктом нашого дослідження.

Мета статті – висвітлення ретроспективи здійснених в нашій країні реформувань аграрних підприємств, існуючих помилок і недоліків, досвіду розвинених країн світу у цьому напрямку та надання пропозицій щодо подальшого реформування сільськогосподарських формувань і підвищення ефективності їх функціонування.

Відомо, що у сільському господарстві реформування розпочалося після прийняття 18.12.1990 р. постанови Верховної Ради України «Про земельну реформу». Проведення реформування аграрної сфери економіки в нашій країні спрямовувалося на досягнення умов, за якими кожний селянин був би власником землі і мав право вільно вибирати сферу своєї трудової діяльності: або самому працювати на власній землі, або передавати її в оренду підприємству і працювати в ньому або в інших сферах економіки.

За останні 18 років в Україні було проведено низку реформ в аграрному секторі економіки, суть яких зводилася до реорганізації адміністративних структур колгоспно-радгоспної системи в господарські суб'єкти, пристосовані до ринкового середовища. Проте ці структури досі не можуть завоювати свою нішу на ринку сільгосппродукції, матеріально-технічного постачання та послуг.

У процесі реформування аграрної сфери було здійснено перерозподіл земель між колективними підприємствами, фермерськими і особистими селянськими господарствами. Якщо у 1990 р. в Україні сільськогосподарські підприємства використовували 6,3%, земель то у 2008 р. – відповідно 46,6; 42,5 і фермерські – 10,9%.

Більш конкретне уявлення про зміни, що мали місце у 2000-2008 рр. в розподілі земель Миколаївської області по категоріям її господарств, надають матеріали табл. 1.

Таблиця 1

**Розподіл земель Миколаївської області
за категоріями їх власників***

Види угідь і роки	Сільгоспід- приємства (без фермерських)	Фермерські господарства	Громадяни	Інші земле- користувачі	Загальна площа
Загальна земельна площа, тис. га					
2000	1465,2	167,9	265,2	560,2	2458,8
2006	845,4	246,9	732,2	634,1	2458,6
2007	845,5	260,5	726,9	628,6	2458,5
2008	825,6	275,8	721,8	635,3	2458,5
Індекс 2008 р. до 2000 р.	0,56	1,64	2,72	1,13	1,00
Площа сільгоспугідь, тис.га:					
2000	1420,8	167,0	253,2	172,3	2013,3
2006	823,5	245,4	716,1	225,4	2010,4
2007	823,9	258,9	710,2	217,1	2010,1
2008	809,2	274,0	704,8	222,0	2010,0
Індекс 2008 р. до 2000 р.	0,57	1,64	2,78	1,29	0,99
Частка сільгоспугідь у загальній земельній площі, %					
2000	97,0	99,5	95,5	30,8	81,9
2006	97,4	99,8	97,8	35,5	81,8
2007	97,8	99,4	97,7	34,5	81,8
2008	98,0	99,3	97,6	34,9	81,8

* Побудовано за даними статистичних щорічників Миколаївщини за відповідні роки (по сільському, лісовому і рибному господарствах та мисливству)

Наведені в ній дані свідчать, що у динаміці за аналізовані роки на Миколаївщині відбувалося поступове зменшення земельних площ (як всіх, так і сільськогосподарських угідь), закріплених за аграрними підприємствами, і відповідне їх збільшення по фермерським господарствам та громадян. При

цьому у сільськогосподарських підприємствах (без фермерських господарств) водночас мало місце зростання частки сільськогосподарських угідь, що свідчить про підвищення рівня інтенсивності використання земель в них.

Саме завдяки реформуванню сільгоспідприємств в нашій країні було забезпечено багатокладність виробництва на селі, порівняно рівноправне функціонування господарств різних організаційно-правових форм, що побудовані на приватній власності на землю, у сполученні як з колективною, так і сімейною та індивідуальною формами організації праці. Однак, на жаль, за роки реформ в Україні не вдалося забезпечити підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та впровадити інноваційну модель його розвитку. І це є наслідком того, що у здійсненні реформування аграрної сфери економіки нашої країни було допущено цілу низку прорахунків, до яких насамперед відносять такі:

- зволікання зі створенням нових господарських структур ринкового спрямування;
- недосконалість грошової оцінки земель;
- недостатні рівні розвитку процесів інтеграції, кооперації та спеціалізації сільгоспідприємств;
- недосконалість побудови орендної плати за землю, яка протягом тривалого часу по суті була недостатньою. До того ж на практиці власники земельних ділянок нерідко не можуть позбавитися від невігідних для них орендарів;
- дуже низький рівень оплати праці сільгоспробітників;
- диспаритет цін, з одного боку, на сільськогосподарську продукцію, а з другого – на сільськогосподарську техніку, паливо-мастильні матеріали, мінеральні добрива і засоби хімічного захисту рослин;
- недостатній рівень та недосконала система державної підтримки агротоваровиробників;
- селянин, по суті, позбавлений активного юридичного захисту, можливості добиватися справедливості через суди. Аграрних товаровиробників обкрадають чисельні посеред-

ники, які спеціалізуються на продажу селу технічних засобів, пального, добрив, на реалізації вирощеної аграріями продукції тощо. А влада робить вигляд, що все це відбувається в рамках ринкових правил. Насправді, ринок у нас дикий, бо закони обходяться або ігноруються, а в неохопленому законодавством економічному просторі посередники діють по-піратські тощо.

Іноземні зернотрейдери диктують закупівельні ціни на зерно, які ледве покривають витрати наших виробників, а вартість операцій, пов'язаних з реалізацією зерна, навпаки, значно перевищує рівень цін у багатьох західноєвропейських країнах. Голова Аграрного союзу України Юрій Карасик вважає, що причиною цього є безправ'я товаровиробників і фактична бездіяльність чиновників, які мають стояти на боці законності в економічній сфері. Як наслідок – зводиться нанівець матеріальна зацікавленість вітчизняних аграріїв у виробництві зерна.

Говорячи про фермерські господарства, слід вказати, що їх кількість, наприклад у 1995 р., в цілому по Україні склала 34778 одиниць, у 2000 р. – 38428, 2005 р. – 42445, 2008 р. – 42446 од., тобто відбувається поетапне її збільшення. Що стосується Миколаївської області, то в ній такої чіткої закономірності у зміні кількості фермерських господарств у динаміці за вказані роки не було. Зокрема, розміри цього показника склали: у 1995 р. – 4981, 2000 р. – 4260, 2005 р. – 4445, 2008 р. – 4603 одиниць. Тобто, за період з 1995 по 2000 рр. тут мало місце значне зменшення кількості аналізованої групи господарств, а потім їх зростання. Однак рівня базового (1995) року у 2008 році все ж не було досягнуто. Але, незважаючи на це, обсяги виробленої фермерами Миколаївщини сільгосппродукції (у порівняних цінах 2005 р.) за 1995-2000 рр. збільшилися в 10,9 раза, що обумовлено і їх укрупненням, і підвищенням ефективності діяльності.

Стосовно сільськогосподарських підприємств Миколаївської області, доцільно вказати, що ефективність діяльності її різних організаційно-правових форм господарств є неодна-

ковою. Зокрема, як видно з таблиці 2, наприклад, найбільш високий рівень загальної рентабельності в обидва аналізовані роки мали фермерські господарства, на другому місці за розміром цього показника були у 2007 р. – приватні, а у 2008 р. – група інших підприємств.

За результатами проведеної нами рейтингової оцінки підприємств, за рентабельністю розвитку аграрної сфери в цілому за два аналізованих роки перше місце належало фермерським господарствам, а друге – господарським товариствам і приватним підприємствам. Стосовно групи рослинництва слід вказати, що за рентабельністю її розвитку перше місце теж посіли фермерські господарства, друге – господарські товариства, третє – приватні підприємства. Щодо тваринництва, необхідно відмітити, що найкращі позиції займала група інших підприємств, за якою йшли приватні підприємства, фермерські господарства і виробничі кооперативи.

На наш погляд, вибір тієї чи іншої організаційно-правової форми господарювання повинен здійснюватися з урахуванням розміру і спеціалізації підприємства, рівня інтенсивності виробництва в ньому та ефективності функціонування.

Світовий і вітчизняний досвід доводить, що найбільш високі показники ефективності досягають більш великі за своїми розмірами підприємства, які успішно застосовують колективну організацію виробництва і зберегли цілісність організаційно-господарських комплексів. Наприклад, у США, починаючи з 1990 року, відбувається поступове збільшення великих за рахунок злиття малих фермерських господарств у більш великі. Укрупненню підприємств сприяли і поглиблення спеціалізації, і впровадження прогресивних технологій, і ведення аграрного виробництва на інноваційній основі.

У розвитку великотоварного спеціалізованого виробництва в Україні на увагу заслуговує досвід таких фірм, як «Райз», «Амако», «Агрорегіон» та інші.

На думку В.Я. Месель-Веселяка [1], оптимальний розмір сільськогосподарського підприємства складає 2,5 тис. га і більше,

**Основні показники прибутковості (збитковості)
діяльності різних організаційно-правових форм
сільгосп підприємств Миколаївської області***

Показники та роки	Недержавні, всього	у тому числі					Державні
		господарські товариства	приватні	з них фермерські	виробничі кооперативи	інші	
Кількість підприємств, одиниць:							
а) прибуткових							
2007	231	119	102	16	5	5	6
2008	330	143	165	49	8	14	6
б) збиткових							
2007	158	83	62	4	5	8	7
2008	105	53	48	7	3	1	9
Частка прибуткових підприємств, %							
2007	59,4	58,9	62,2	80,0	50,0	38,5	46,2
2008	75,3	71,9	77,5	87,5	72,7	93,3	40,0
Рівень рентабельності сільгосп продукції, %: загальний							
2007	9,2	8,5	13,5	27,7	-2,5	-9,1	-3,7
у 2008	28,5	32,5	22,6	37,6	11,6	34,2	2,8
у т.ч.: рослинництва							
2007	19,6	18,5	24,6	30,1	2,1	-4,4	18,4
2008	33,1	39,5	24,6	38,3	3,8	40,2	13,2
тваринництва							
2007	-26,7	-29,1	-26,6	-18,3	-30,3	-15,5	-37,6
2008	6,4	2,4	9,4	8,5	43,9	21,4	-22,5

* Побудована за даними статистичних щорічників по сільському господарству Миколаївщини за 2007-2008 рр.

ферми з виробництва молока – 600 корів. При цьому забезпечуються значне зниження навантаження і підвищення продуктивності праці (у 2-2,5 рази).

За дослідженнями Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», оптимальний розмір фермерського господарства – 250-400 га. При цьому при вирощуванні зернових і соняшнику в Степу потрібно мати 300-400 га; овочевих, плодів та ягідних – 25-60 га; виноградників – 20-50 га.

Збільшення площі ріллі у фермерських господарствах з 50 до 400 і 900 га підвищує комплексний коефіцієнт використання технічних засобів з 0,16 до 0,88 і 0,91, а, відповідно, значно знижується собівартість продукції. Звичайно ж, із впровадженням новітніх технологій, удосконаленням видів технічних засобів та покращенням організації використання робочої сили оптимальні розміри господарств помітно зростатимуть.

Однак слід мати на увазі, що збільшення розмірів господарств має супроводжуватися удосконаленням форм внутрішньогосподарської організації праці та обов'язковим покращенням використовуваних у виробництві технологій, кращим використанням всіх виробничих потужностей і трудових ресурсів. Із укрупненням господарств все більшого значення набуває транспортний чинник, оскільки з підвищенням концентрації виробництва відбувається зростання витрат на внутрішньогосподарські перевезення та переїзди.

Ураховуючи, що і великі, і середні, і малі за своїми розмірами підприємства мають свої переваги і недоліки, необхідно, щоб на практиці вони сполучалися між собою у найкращих пропорціях і ефективно доповнювали один одного.

Об'єктивною необхідністю сучасного етапу розвитку значної частини сільгосп підприємств є здійснення ними диверсифікації своєї діяльності. Саме завдяки їй покращується використання землі, робочої сили і засобів виробництва, залучаються додаткові ніші ринку, зміцнюється фінансовий стан товаровиробників, більшою мірою задовольняється попит на продукцію та послуги. Вона сприяє створенню нових робо-

чих місць, витісненню імпортованих товарів з вітчизняного ринку, більш рівномірному надходженню доходів протягом року, зростанню розмірів прибутків. Проведення диверсифікації вимагає розвитку підприємства на селі, яке сприяє запровадженню інновацій, пошуку нових сфер діяльності і ринку, зменшенню залежності від вузької спеціалізації.

У той же час практика свідчить, що багатоманітність галузей нерідко призводить до втрати підприємством можливостей належного контролю розвитку бізнесу. За дослідженнями О.В. Зоренко [3], оптимальна кількість товарних напрямів для сільського господарства дорівнює чотири-п'ять, а за умови високого професіоналізму керуючого персоналу розширення сфери діяльності може збільшитися до восьми напрямів.

Для забезпечення ефективного функціонування сільськогосподарських формувань в Україні доцільно створювати рівні конкурентні умови для всіх суб'єктів господарювання. На думку М.Й. Маліка та О.Г. Шпикуляка [4], зазначений процес повинен включати обмеження монополізму, формування дієвої інфраструктури, а також низку заходів: забезпечення цінової стабільності та підтримки товаровиробників, обмеження ввезення сільгосппродукції за демпінговими цінами; створення системи моніторингу та прогнозування кон'юнктури аграрного ринку; розроблення державної програми стимулювання торгівлі; формування інфраструктури гуртових (оптових) ринків і забезпечення їх ефективного функціонування.

Крім того, на нашу думку, необхідно: за рахунок реструктуризації заборгованості сільгосптоваровиробників здійснити фінансове оздоровлення їх діяльності; прискорити розроблення та впровадження нових механізмів господарювання, які б забезпечували адаптацію підприємств до ринкових умов; організувати спеціалізовану фінансову систему обслуговування товаровиробників АПК; створити відповідні умови для залучення приватних інвестицій у виробництво сільськогосподарської техніки, розширення лізингу на сприятливих умовах; відновити систему страхування.

Стосовно фермерських та особистих селянських господарств, найбільш важливими питаннями, що потребують негайного вирішення, є: встановлення ефективних відносин з державою та іншими партнерами по АПК; досягнення належного матеріально-технічного забезпечення виробничої діяльності; зміцнення соціальної бази; оптимальна спеціалізація і концентрація виробництва з урахуванням місцевих природо-кліматичних та економічних умов; поширення кооперативних та інтеграційних процесів; підвищення рівня професійної підготовки тощо.

У сучасних трансформаційних умовах, в яких знаходиться нині наша країна, виникає потреба у визначенні обсягів, напрямів та меж бюджетного фінансування відповідно до вимог СОТ. На жаль, нині бюджетна підтримка сільського господарства в Україні є і недосконалою, і недостатньою, і неефективною. Політика бюджетної підтримки має бути трансформованою на інноваційно-інвестиційний розвиток. Однак необхідно мати на увазі, що втручання держави в економічний механізм господарювання не повинно мати руйнівних наслідків. Держпідтримка розвитку сільського господарства має бути справедливою для різних організаційно-правових форм господарювання і сприяти підвищенню ефективності виробництва та життєвого рівня сільського населення. Оскільки виробництво більшості видів аграрної продукції зосереджено в господарствах населення, вони не повинні бути позбавлені бюджетної підтримки.

Здійснення в Україні висвітлених вище заходів, спрямованих на удосконалення подальшої трансформації сільськогосподарських підприємств, вибір конкретних напрямів їх діяльності, а також економічно обґрунтована і більш раціональна державна підтримка розвитку практично всіх організаційно-правових форм господарювання сприятиме забезпеченню належних обсягів виробництва, конкурентоспроможної на світовому ринку аграрної продукції та підвищенню ефективності функціонування сільськогосподарських формувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Месель-Веселяк В. Я. Оптимальні розміри сільськогосподарських формувань промислового типу в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2008. — №3. — С. 13—20.
2. Месель-Веселяк В. Я. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2005. — № 6. — С. 17—26.
3. Зоренко О. В. Диверсифікація виробництва в аграрній сфері: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук / О. В. Зоренко. — Дніпропетровськ, 2006. — 20 с.
4. Малік М. Й. Підприємництво у розвитку аграрного ринку / М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк // Економіка АПК. — 2007. — № 11. — С. 38—49.